

ВАЛЕНТИН ТАРАСЕНКО,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу історії, теорії і методології соціології Інституту соціології НАН України, професор кафедри теорії та історії соціології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Науковий інтелект соціології

Abstract

The article explores the scientific intellect of sociology, as well as analyses its structural and functional content. The author has paid special attention to the interrelation between social and sociological ways of thinking.

Становлення і розвиток соціології являли собою певну інтелектуальну історію, в перебігу якої вона частково запозичувала, частково напрацьовувала свій розумовий потенціал (інтелект), завдяки якому зрівнялася з іншими науковими дисциплінами. Він допоміг їй створити власну теоретичну реальність — систему ідеальних об'єктів, когнітивних засобів, що досягли високого гносеологічного статусу, а також розробити відповідні методи пізнання соціального світу, дослідницькі технології та практики. Спираючись на свій науковий потенціал, соціологія ввійшла у сферу духовного виробництва як самостійний продуцент знань, ціннісних ідеологій, прикладних соціотехнологій і соціоінженерій.

Утім, варто одразу зауважити, що вираз “науковий інтелект соціології” — метафоричний, і його не слід розуміти в безпосередньому сенсі. Прямий його смисл має бути віднесений не до соціології, а до її творців — соціологів, оскільки саме вони мають науковий інтелект, котрий і передають своїй науці. Лише звідси випливає правомірність уживання терміна “науковий інтелект соціології”, що й вимагає завжди тримати “подумки” його фігуральний смисл.

Отже, науковий інтелект соціології — це професійний інтелект учених-соціологів, що являє собою певну єдність їхнього творчого мислення, інтуїції й уяви і не може бути набутих, виявлених і продуктивно реалізованих без соціології як загального полігона його застосування й розвитку, а також спільноти соціологів як прямого носія інтелекту, щоправда, в його сукупній (колективній) формі. Саме сукупний інтелект притаманний науковій соціологічній спільноті, яка, історично еволюціонуючи, відповідно змінює і свій розумовий потенціал, причому не завжди нарощуючи його і збільшуючи творчу ефективність.

Слід пам'ятати також і те, що науковий інтелект соціології спершу вироблявся не її власними фахівцями, а представниками інших наук, які в процесі пізнавально-дослідницької практики поступово самі ставали першо-соціологами, розвиваючи в собі здатність до особливого способу мислення — соціологічного. Вони заклали фундаментальні засади інтелектуальної бази соціології як неklasичної науки, котрі не лише цементують соціологію, захищаючи її від розпаду (коли діють глибоко диференційовані відцентрові тенденції), а й виступають засобом самоідентифікації соціології, бо визначають загальний критерій соціологічності новітніх моделей її мислення.

Звісно, наведена дефініція наукового інтелекту соціології — лише вихідний момент у складному процесі його визначення. Щоб предметно схарактеризувати це утворення, треба дослідити його, принаймні, з кількох боків: 1) історичний “зріз” — становлення, розвиток, функціонування в конкретно-історичних формах; 2) структура, функції; 3) ефективність (головні наукові проблеми, розв’язувані соціологією на тому чи тому етапі свого становлення і розвитку); 4) ставлення до індивідуального інтелекту, особливо таких його носіїв, як соціологи-класики, соціологи-лідери, які започатковують розумові епохи в соціології та демонструють еталонні стилі соціологічного мислення й уяви; 5) сучасний стан (зміна, трансформація, модернізація).

Безумовно, має йтися про цілу дослідницьку програму, присвячену вивченню наукового інтелекту соціології. Можливо, колись вона з’явиться й буде здійснена, проте в даній статті можна висвітлити лише деякі питання порушеної проблеми. Гадаю, що першим кроком у цьому напрямі має бути загальний нарис наукового інтелекту соціології як певної її функціональної структури.

Структурно-функціональна характеристика наукового інтелекту соціології

Інтелект соціології можуть досліджувати різні науки: філософія, гносеологія, епістемологія¹, психологія, кібернетика, логіка, а також сама соціо-

---

¹ Базова відмінність між гносеологією й епістемологією вбачається в тому, що перша абстрагується від соціокультурного, історичного і соціального аспектів пізнання, тоді як друга, включно із гносеологією, розглядає процеси пізнання саме в усіх цих аспектах [1, с. 6–7].

логія. Завдяки своїй здатності не тільки до рефлексії, а й до саморефлексії, соціологія може створювати знання як про щось, так і про себе саму, зокрема й про власну інтелектуальну сферу. Остання опосередковує пізнавальний процес у соціології, “пропускає” його крізь себе, визначаючи загальний рівень розумового стану даної науки, вершини теоретизування в ній, мозаїку концептуалізацій і способи розуміння досліджуваних реалій.

Інтелект є раціональною частиною творчої свідомості й самосвідомості соціології, в якій чуттєво-наочний компонент дуже обмежений, оскільки емпірично описувати соціальну реальність соціології не дано. Конструюючи гіпотетичний образ цієї реальності, вона може запропонувати лишень інтелектуально-поняттєву (“теоретичну”) його версію. Зі свого боку, соціальні явища і процеси, внаслідок латентної природи, не можуть виступати в пізнавальному полі соціології як безпосередньо емпіричні об’єкти. Усе це програмує соціологію як високоінтелектуальну, строго раціональну науку. Разом із тим є в неї й нераціоналістична детермінація, явна і неявна, але такого самого атрибутивного характеру, що й перша. Ідеться про те, що соціологічний раціоналізм — двоякого роду, позаяк він ґрунтується на двох головних джерелах: гносеологічному і соціокультурному (ціннісному), під якими зрештою криється практика реального життя, що визначає насамперед онтологічний статус соціолога як у життєвому (соціальному), так і в пізнавальному процесі. А от гносеологічного статусу він набуває шляхом прямої участі в пізнавально-дослідницькій діяльності. Так назагал виникає система примусу соціолога до думки, наукового мислення, що підкоряється логіці, вимогам пізнання і практики. Але впливає ця система на соціолога не безпосередньо, а через проблеми, що існують у суспільстві й усвідомлюються як наукові проблеми соціології. Звідси соціолог, подібно до будь-якого іншого вченого, мислить науково лише тоді, коли за допомогою когнітивного апарату розробляє і розв’язує ці проблеми. Натомість за межами пізнавально-дослідницької діяльності соціолог — звичайна людина і мислить як звичайна людина. Але через подвійну детермінацію (двома статусами) професійної діяльності соціолога як ученого в соціології не існує “чистого” ані соціального, ані соціологічного мислення, на кшталт, скажімо, мислення математичного або фізичного, зумовлених тільки одним статусом ученого — гносеологічним. І соціальне, і соціологічне мислення завжди вкриті соціокультурним, соціоціннісним, ідеологічним “нальотом”, чого соціолог може й не усвідомлювати.

Такий стан його самосвідомості може деякою мірою визначатися тим, що в соціології дотепер не існує наукової концепції соціолога. Отже, самій соціології він не відомий. Ясна річ, у такому разі соціолог теж може себе раціонально не знати, оскільки він сприймає себе суб’єктивно, інтуїтивно і стихійно, залежно від ситуації.

Гносеологічний раціоналізм ґрунтується на принципах і правилах логіки пізнання, причому чим точніше й повніше суб’єкт пізнання реалізує ці принципи та правила, тим раціональнішим буде здобуте знання. Це є науковий раціоналізм, що концентрується в поняттєво-теоретичній системі соціології й виражається нею. Соціокультурний раціоналізм — це раціоналізм того різновиду культури, в межах і на основі якої здійснюється соціальне

або соціологічне пізнання. Це — оцінний раціоналізм, визнаний таким із позиції цінностей, норм і нормативів, у яких закладений соціальний досвід етносу, що створив дану культуру як особливий вид символічних значень. Цей тип раціоналізму — наукоподібний, але цілком може бути практичним. Проникаючи одне в одне й поєднуючись, ці дві форми раціоналізму — науковий і соціокультурний — зумовлюють ту чи ту модель соціального розуму, одним із різновидів якого виступає розум соціологічний.

Однак треба мати на увазі, що останній історично є елементом не лише соціального розуму, а відтак, і соціального мислення загалом, а й мислення соціологічного, поєднуючись з іншим його елементом — здоровим глуздом (розсудком). Отже, соціологічне мислення являє собою єдність соціального розсудку і розуму, що різняться насамперед функціонально, а отже — і продуктами своєї діяльності. Які ж функції у науковому інтелекті соціології й у пізнанні виконують розсудок і розум? Щоб відповісти на це питання, звернімося до історії вивчення людського мислення.

Як відомо з історії філософії, уперше вивчав мислення як міркування і як спосіб здобуття знань про світ Аристотель (“Про душу”). Він наділив душу людини відчуттям і мисленням, що, на його думку, “поєднує уявлення” і в цьому поєднанні може припускатися помилка. У мисленні Аристотель виокремив особливий елемент — розум як здатність душі правильно міркувати відповідно до логічних правил, котрі він як логік виокремив. У цьому плані мислення є міркуванням за правилами, тобто судженням здорового глузду. Розум мислить “фантазмами” (загальними предметами відчуттів), але в нього немає зв’язку з тілом [2, с. 189–193].

За доби Середньовіччя тривало вивчення мислення, завдання якого, втім, убачали в іншому — у пізнаванні Бога. Вносилися зміни й у розуміння структури мислення як інтелектуального процесу. “Головним тепер ставало не пізнання царин буття й упорядкування міркувань з приводу їх, — зазначає російський дослідник історії методології В.Розін, — а, по-перше, критика на основі християнських уявлень античних способів пояснення й розуміння світу і людини, по-друге, з’ясування і пояснення нової реальності, яка являє себе, постає при читанні Слова, переданого Богом і апостолами в текстах Святого Письма. Обидва ці завдання можна було розв’язати тільки на основі мислення і тому, що середньовічна людина, яка формувалася, переймає від античності звичку міркувати і мислити, а також тому, що нова реальність хоча й виглядала привабливою і бажаною, але водночас була доволі незрозумілою. Що собою являє Бог, як він міг із нічого створити світ і людину, чому він одразу і Святий Дух, і Отець, і Син, як Бог втілюється в людину Христа і що являв собою Христос — Бога, людину чи їх симбіоз, як розуміти, що Христос воскрес — ці та багато інших подібних проблем вимагали свого розв’язання у сфері думки” [3, с. 149–150].

Проте ця інтелектуальна роздвоєність свідомості середньовічної людини спонукала тодішніх мислителів не тільки розв’язувати нові завдання мислення, а й у самому мисленні шукати якісно різні структури, рівні, пов’язуючи його з Богом, вірою, субстанцією, сутністю тощо. Наприклад, Боецій вищий рівень мислення “відавав” розуму, нижчий — розсудку. Але в той історичний час найґрунтовніше цю проблему розробляв Ніколай із

Кузи, який вирізняє основні пізнавальні функції і розсудку, і розуму. Він стверджував: “Саме розсудок рухається навколо речей, що підпадають під відчуття, і робить розрізнення їх, тож у глузді немає нічого, чого раніш не було б у відчутті. Так він дає найменування в раціональному прагненні дати одне ім'я одній речі й інше — іншій” [4, с.392]. Отже, розсудок, за Ніколаєм Кузанським, має справу з речами через відчуття. А розум?

Він вищий за глузд, і його поміщає у тіло людини Бог, але розум людський принципово відрізняється від розуму божественного, виступаючи тільки його уподібненням, або образом. “Мислення для божественного розуму, — роз'ясняв Кузанець, — виявляється творенням речей; мислення для нашого розуму виявляється поняттям про річ. Якщо розум божественний є абсолютна сутність (entitas), тоді мислення в нього є творення суцього; а для нашого розуму мислити — означає суцього уподібнюватися. Те, що личить божественному розуму як безконечній істині, нашому розуму личить як його близькому образу. І якщо все існує в божественному розумі як у своїй точній і справжній істині, то в нашому розумі все існує як в образі або подоби справжньої істини, тобто у вигляді понять; адже пізнання відбувається шляхом уподібнення” [4, с. 396–397]. Людський розум, вважав Ніколай Кузанський, мислить сутність (Бога), вимірює речі, створює поняття, “концепіює” (створює концепції), розуміє світ. “Можна сказати і так, що розум мислить тому, що перебуває в русі, — говорив мислитель, — причому початком руху є враження, а його завершенням — розуміння” [4, с. 415].

Взаємодія розсудку і розуму в мисленні, згідно із Кузанцем, здійснюється таким чином, що вони один одного доповнюють, однаке все це відбувається під егідою розуму. Розсудок, хоча й дає назви речам, а також зорганізовує враження, без розуму сліпий. Він доходить висновків, міркує, не знаючи, про що. Натомість розум, удосконалюючи цю функцію розсудку й оформлюючи поняттям результати його діяльності, знає, про що той міркує. І все одно розум без розсудку ненадійний, йому нема на що спиратися, він легко помиляється.

Ця лінія вивчення мислення як єдності розсудку і розуму від Кузанця через Ф.Бекона, Р.Декарта, Б.Спінозу та інших мислителів Нового часу тяглася до І.Канта, Г.Гегеля і К.Маркса як гегельянця, який перейшов з діалектико-ідеалістичних на діалектико-матеріалістичні позиції у розумінні свідомості та мислення, а також відображуваного ними світу. За радянських часів проблему розумного і розсудкового мислення й пізнання аналізували філософи П.Копнін [5, с. 122–130; 6], В.Біблер [7, с. 88–137], Е.Льєнков [8, с. 26–55] та ін. Розсудкове мислення вивчав Ю.Мілюгін [9]. На Заході відома шотландська “філософія здорового глузду” Т.Ріда.

Що стосується соціології, то вона, як відносно пізня наука, дуже рідко і неохоче зверталася до теми мислення, попри те, що в першій третині ХХ століття К.Мангайм (“Ідеологія й утопія”, “Консервативне мислення” та ін.) розробив соціологічне поняття мислення, концепцію соціологічного методу вивчення його, позначив контури соціології знання, яка, на його думку, має вивчати мислення, запропонував соціологічний аналіз низки видів мислення (консервативного, ліберально-демократичного, марксистського тощо). Щоправда, гальмувала справу соціологічного вивчення мислення та обста-

вина, що згодом розвиток соціології знання реально пішов шляхом вивчення не так мислення, як знання і пізнання, хоча Мангайм відкрив і цю перспективу, завдяки чому могла б виникнути така соціологічна дисципліна, як соціологія мислення. Остання так і не сформувалася у ХХ столітті, а вивчення мислення загалом не вийшло за межі соціології знання. Та все одно можна відзначити факт деякого пробудження соціологічного інтересу до мислення наприкінці ХХ — на початку ХХІ століття, коли стали помітними інтелектуальні проблеми, пов'язані з модернізацією способу мислення в соціології, заміною його класичних форм новітніми, зокрема й постмодерністськими системами міркування.

Поки об'єкт соціологічних досліджень у цьому плані точно не визначений, але триває пошук відповідей на питання про те, що значить мислити по-соціологічному, чи мислимо ми по-соціологічному, якими є шляхи формування соціологічного мислення, яким є його поняттєво-категоріальний інструмент тощо [10; 11; 12; 13; 14]. У літературі спостерігається плутанина в розумінні соціального і соціологічного мислення, їх найчастіше ототожують, а якщо й розрізняють, то переважно інтуїтивно. Не здійснювалися в соціології, за небагатьма винятками [15], дослідження індивідуальних стилів мислення. Проте наявні напрацювання у сфері вивчення мислення філософією і соціологією дають можливість науково підійти до визначення інтелектуальної специфіки соціологічного мислення і диференційовано, з точки зору єдності розсудку і розуму, визначити його роль у дослідницько-пізнавальному процесі, у самому інтелекті соціології.

Соціологічне мислення — це вищий, відмінний від інших видів наукового мислення спосіб абстрактно-теоретичного освоєння соціальної реальності, що забезпечує побудову, розуміння і пояснення загальної картини соціального світу. Він функціонує і реалізується через конкретні системи (моделі) розумової діяльності соціологів — стилі (манери) мислення (позитивістський, феноменологічний, структурно-функціоналістський, реляційний тощо). Стиль мислення — самостійна модель розумової діяльності, яка здійснюється з використанням особливого логіко-когнітивного апарату (поняттєво-термінологічної системи), вирізняється власним діапазоном охоплення певних аспектів соціальної реальності, втілюється у відповідних теоретичних концептах знання і визначає парадигмальні напрями розвитку соціологічної науки [16; 17]. Деякі питання співвідношення стилів мислення, причому на їхньому суспільному тлі, аналізував іще К.Мангайм, але нас цікавить інший аспект цієї проблеми — співвідношення глузду і розуму в кожному стилі соціологічного мислення, про що ми можемо згадати тут знову ж таки лише у найзагальнішому виді.

Стиль мислення — стала характеристика цього інтелектуального процесу, залежить вона від багатьох детермінант, але передусім — від співвідношення розсудку й розуму, інтуїції й уяви. У соціології, що поділяється на емпіричну і теоретичну, співвідношення розсудку і розуму в її інтелектуальній сфері таке, що перший превалує в емпіричній, другий — в теоретичній частині. Завдання розсудку фундаментальні: базування емпіричного дослідження на “здоровому глузді” респондентів і соціологів; операціоналізація ключових понять, обґрунтованих раніше розумом; розроблення

інструментарію; організація набутої інформації у зручні для інтерпретації розумом форми; емпіричний (статистичний, візуальний тощо) опис об'єктів. При цьому розсудок зважає на дані відчуттів.

Натомість для розуму дані відчуттів не обов'язкові, як мінімум із двох причин. Перша: на противагу розсудкові він оперує абстракціями неемпіричного походження (категоріями), що не операціоналізуються, хоча в підсумку він не може не спиратися на емпіричну (фактологічну) базу і не перевірятися нею. Друга: розсудок, маніпулюючи отриманою в дослідженні інформацією й оперуючи поняттями емпіричного походження, описує не соціальну, а суспільну реальність, яка стосовно першої, латентної за природою, відрізняється іншими властивостями, які не зводяться до властивостей соціальної реальності. Тому розум соціолога, який інтерпретує підготовлену його розсудком емпіричну інформацію, що описує об'єкт суспільної реальності, має так трансформувати розумове знання про нього, щоб воно стало знанням про соціальну реальність, котра виявилася через досліджуваний об'єкт суспільної реальності. Подібного стибу трансформацію інтерпретованого знання неможливо здійснити без абстракцій вищого порядку, справді неемпіричного походження, але покликаних виконувати в соціологічному пізнанні роль "ідеальних типів" (категорій). Саме категорії соціології, схоплюючи сутність соціальної реальності, відкривають простір трансформації знання про суспільну реальність у знання реальності соціальної.

Отже, така складна "кухня" пізнання в соціології потребує динамічної єдності розсудку і розуму, які доповнюють один одного. Ані перший, ані другий у відриві один від одного не можуть бути самостійними і самодостатніми. Інтелектуальна обмеженість розсудку, який розкладає усе по "полицях", долається розумом, безумства якого, своєю чергою, обмежуються і зупиняються розсудком. Річ у тім, що самий по собі розум не містить у собі норм раціональності точно так само, як розсудок — нових ідей, оскільки він не створює понять, а тільки уявлення. Без розсудку як своєї базової інтелектуальної основи він втрачає розумність, стає ірраціональним, відриваючись від реальності й занурюючись у фантазії, мрії, міфи, утопії.

Головні завдання соціологічного розуму творчі: продукування знань про соціальну реальність шляхом інтерпретації й трансформації розумової інформації (знань) про об'єкти суспільної реальності; обґрунтування способів і канонів розуміння соціальної реальності; теоретизування як конструювання різного роду концептів (понять, концепцій, теорій, учень тощо); генерування нових ідей, що виводять пізнавальний процес за межі усталених схем мислення і систем знання.

Розсудок і розум нерозривно пов'язані з інтуїцією й уявою і становлять разом з ними основні структурні елементи наукового інтелекту соціології. Ідеться не про чуттєву, а насамперед про інтелектуальну (раціональну) інтуїцію, котра, "спалахуючи" у голові соціолога, надає імпульс його творчому мисленню. Останнє, отримавши, так би мовити, поштовх, порцію енергії, потребує інтелектуального простору для свого розгортання. Цей простір, якщо виходити з ідей Ч.Мілса [18], відкриває мисленню творча уява со-

ціолога. Очевидно, так можна функціонально уявити взаємодію розсудку, розуму, інтуїції й уяви в індивідуальному інтелекті.

Але кожен соціолог є носієм, поряд із засвоєним загальним, персоніфікованого знання, здобутого внаслідок участі його в дослідженнях, пізнанні. Це — нове знання, нехай навіть і невеличка крупинка. Щоб не залишитися знанням лише даного соціолога, воно має бути не тільки переданим іншим, а й деперсоніфікованим. Саме тут вступають у дію механізми колективного інтелекту спільноти соціологів, здатні забезпечити його подальшу долю: знання приймається, стає знанням усіх; або не приймається, отже, відкидається як знання; або воно не приймається, не відкидається, внаслідок того, що його замовчують або ж не знають, що з ним робити, бо не змогли його зрозуміти. Який із цих варіантів матиме місце — це залежить насамперед від самого знання: чи відповідає воно, наприклад, критерію загальнозначимості, щоб претендувати на статус загального надбання. Такого роду критерії встановлюють рівень важливості знання, необхідність його популяризації й усвідомлення через дискурсні інститути сукупного інтелекту (конференції, “круглі столи”, дискусії, часописи тощо).

Сукупний інтелект — особливе духовне утворення, що функціонує переважно за принципами здорового глузду, що піднявся на науково-теоретичний рівень і набув форми сталих наукових уявлень, що сприймаються багатьма майже як аксіоми. Є в цьому інтелекті й компонент від класики. Свого часу мислення класиків виступало у вигляді розуму, який породжував ідеї, але, втілюючись у різноманітні концепти, воно застигло в них, перетворившись на еталони реалізації соціологічного здорового глузду. Тепер без апеляції до цих еталонів важко оцінювати інтелектуальні новації в соціології, визначати рівень соціологічності її новітніх концепцій.

Як деяка цілісність сукупний інтелект соціологічної спільноти мозаїчний, оскільки в суб'єктному плані він структурований і розподілений між групами соціологів, серед яких є провідні, авторитетні та знані, але менш авторитетні, й нарешті, зовсім периферійні. В усесвітній соціологічній спільноті структурування сукупного інтелекту здійснюється вздовж лінії концентрації соціологічної думки центр — периферія. Як продемонстрував XVI Всесвітній соціологічний конгрес (літо 2006 року, м. Дурбан, ПАР), світовий інтелектуальний центр, як і раніше, утримують за собою американська та західноєвропейська соціології, хоча торує собі шлях і явна тенденція інтелектуальної поліцентричності планетарної соціології. Скажімо, пришвидшено інституціоналізуються як самостійні центри соціологічної думки австралійська, індійська і бразильська соціології. Цим самим шляхом ідуть африканська і російська соціології, що набирають інтелектуальної потужності й готуються презентувати на світовий соціологічний ринок свої унікальні інноваційні досягнення [19, с. 37].

Світова спільнота соціологів інтернаціональна, тому її сукупний інтелект має ще одну спільну лінію поділу — за національними спільнотами і соціологіями, що надають світовій соціологічній науці національного колориту (менталітету) інтелектуальної думки. Далі сукупний інтелект поділяється між дослідницькими центрами (інститутами, фірмами, консорціумами тощо), кожному з яких притаманний свій науковий інтелект, що дає змо-

гу розв'язувати дослідницькі завдання певного типу і на певному науковому рівні.

Отже, у структурно-функціональному і змістовому плані ми можемо говорити про науковий інтелект соціології як єдності розумного і розсудкового мислення, інтуїції й уяви, що виявляється на двох рівнях — індивідуальному (індивідуальний інтелект) і колективному (сукупний інтелект). Звісно, науковим він став не одразу, пройшовши у своєму становленні три стадії — донаукову, перехідну і наукову. І це означає, що як індивідуальна, так і сукупна його форма такою самою мірою конкретно-історичні, якою конкретно-історичним є сам соціолог як дослідник і мислитель. Але зрозуміло й те, що ядром соціологічного інтелекту виступає мислення, задіяне сьогодні принаймні у чотирьох різновидах: соціального, соціологічного, природничо-наукового і повсякденного мислення. Соціальне мислення — реліктове, соціологічне — професійне, природничо-наукове — проникливе, повсякденне — вихідне, базове.

Про соціальне і соціологічне мислення йтиметься далі. Що стосується природничо-наукового мислення, то воно в різних своїх формах дедалі частіше вторгається в соціологію на хвилі її трансдисциплінарних взаємодій і створює в її інтелекті гібридні структури знань, розумові комплекси, що загрожують змінити не лише дисциплінарні межі соціології, а й менталітет її як особливої неklasичної науки. Ясна річ, це мислення не стає соціологічним, але воно впливає на соціологічну рефлексію і саморефлексію, поступово перетворюючи соціологію на транзитивну дисципліну, що базується на гігантських когнітивних утвореннях — “динозаврах” (на кшталт “соціо-космономіки”, “системосоціогенетики”, “соціокібернетики”, “соціосинергетики” тощо). Оскільки питання стосовно ролі та статусу природничо-наукового мислення в соціології — особливе й потребує спеціального аналізу, ми його тут не обговорюємо. Видається доцільним розглянути співвідношення в науковому інтелекті соціології соціального і соціологічного мислення. Чи справді це різні способи розумування соціолога або ж це той самий спосіб, але в різних варіантах його застосування?

Соціальне і соціологічне мислення

Мислення — особливий процес духовно-інтелектуальної діяльності людини, що вироблений людьми спільно, колективно. Він виступає не лише як процес відображення зовнішнього світу, створення його абстрактних образів, а й думання, вироблення думок. З огляду на суспільну природу мислення іноді заперечують доцільність виокремлення соціального мислення в особливий розряд, убачаючи в спробі цього виокремлення суцільну тавтологію. Мовляв, людина — соціальна, її розум — соціальний, об'єкт розуму — соціальна реальність — тієї самої природи. А тут ще соціальне мислення, соціальне пізнання, соціальне знання... Чи не занадто?

Відповідь на це питання дала ще класична соціологія. Як відомо, висновку про те, що соціальне може бути пізнане і пояснене тільки соціальним, дійшов Е.Дюркгейм. Тим самим він остаточно затвердив у формованому інтелекті соціології ідею соціального (зокрема й соціального пізнання) і

поставив бар'єр редукціонізму, що зводить сутність соціального до явищ іншої природи. Другу фундаментальну для соціології ідею — ідею “науки про дух” (ідея культури, цінностей) було утверджено вздовж лінії неокантіанства — Вебером. Вона теж розкривала своєрідність соціального пізнання, а відтак і соціології. Адже дух, як і соціальне, не може бути безпосередньо досліджений методами класичної науки. Тому з цих ідей випливала необхідність обґрунтування соціології як науки про соціальне і дух, без чого вона залишалася б важкою для розуміння і сприйняття наукою. Обґрунтувати соціологію можна було двома шляхами: або з позиції більш загальної дисципліни (філософії, що мала у своєму розпорядженні тривалий час нерозчленоване соціальне мислення), або зусиллями її (соціології) власного мислення, яке щойно формувалося. Годі й казати, що соціологія потребувала власного професійного мислення, а назагал — свого інтелекту.

Він виникав у лоні соціального мислення, що охоплювало як свій об'єкт людину, її світ, діяльність та її продукти. В історії соціальне мислення “загарбували” міфологія, релігія, філософія, доки, зрештою, воно не стало соціально-філософським (або протосоціологічним) мисленням, філософським розумом, що пізнає світ умоглядно. У нерозчленованій формі філософський розум проіснував до моменту появи наукової свідомості та розуму, який став розчленовувати соціально-філософське мислення на базі нової ідеї — ідеї наукового дослідження суспільних процесів та явищ, здобуття точного конкретного знання про них. Так у соціологію, що формувалася, ввійшла третя фундаментальна ідея — наукового емпіричного дослідження.

Таким чином, у своєму становленні соціологія “трималася” на трьох головних ідеях — ідеї соціального, ідеї духу-культури, ідеї наукового емпіричного дослідження, кожна з яких формувала свої розумові установки, свою інтелектуальну ментальність, свою манеру мислення. Поєднання і розвиток усього цього втілилися в загальний результат — інтелект соціології, що, звільнившись від свого протоформата, став науковим і професійним, коли соціологія цілком засвоїла наукові методи емпіричного дослідження об'єктів суспільної реальності й навчилася на підставі отриманої інформації про неї пояснювати соціальну реальність. Щоправда, слід зауважити, що соціологія тривалий час несла в собі протосоціологічну манеру мислення, адже не тільки першосоціологи, а й багато соціологів другого, навіть третього покоління — це соціологи протосоціологічного (соціально-філософського) плану, схильні більшою мірою до теоретичного соціального мислення, умоглядного пізнання. Очевидно, зовсім не безпідставно Г.Зімелі і Ф.Тьоніс виокремлювали в структурі соціологічної науки, наприклад, філософську соціологію. Але все стало на свої місця із появою певної гармонії між теоретичною й емпіричною соціологією, що засвідчило поєднання в інтелекті соціології розумного і розсудкового мислення, а також розмежування між соціальним і соціологічним мисленням.

Ці два різновиди мислення мають спільне коріння. У них один предмет — соціальна реальність, одне начало — соціальне життя (а не якесь інше) та його абстрактне відображення. Але вони також істотно відрізняються одне від одного. Соціальне мислення історично первинне. Воно є одним із

способів універсального мислення людства (поряд із художнім, філософським, природничо-науковим, економічним, політичним, технічним тощо). Формуючись і розвиваючись разом із мовою, це мислення створило свій категоріальний ряд на базі найширших, загальних понять неемпіричного походження. Оперування такого роду поняттями прирікає на суто умоглядний рівень пізнання, однак це саме сприяє висвітленню сутності соціальних явищ і процесів.

Соціологічне мислення історично вийшло із соціального, зокрема з його філософського варіанта, і в цьому сенсі можна вбачати зв'язок між ними як між цілим і частиною, але слід зазначити основні якісні відмінності між ними. Соціальне мислення — це мислення широких діапазонів охоплення реальності й узагальнень, і соціологія користується ним з метою таких узагальнень на високих соціетальних рівнях теоретизування. Оскільки соціальне мислення універсальне, то воно може функціонувати як у науці, так і в повсякденному житті, де люди опановують і застосовують це мислення часто стихійно. Соціальне мислення підрозділяється на досоціологічне і післясоціологічне. Соціологічне мислення — наукове і професійне мислення, що здобувається спеціальним навчанням, тому стихійно опанувати його дуже складно, якщо не сказати більше — неможливо. Його прямі джерела — в науковій свідомості та світогляді. Воно теж виробило свій категоріальний ряд, проте на базі понять іншого роду — узагальнювальних. Діапазон абстрактного охоплення досліджуваної реальності у нього значно вужчий, ніж у соціального мислення, але це діапазон, що доповнює й деталізує те, чого не охоплює соціальне мислення. Зрештою, соціологічне мислення являє собою єдність дослідницької й пізнавальної розумової діяльності, тому воно має у своєму розпорядженні дещо інші технології духовного освоєння соціальної реальності.

Як же відбувся поділ цих двох видів мислення? Схематично цей процес можна подати з урахуванням низки моментів.

1. На зламі XVIII–XIX століть відбулася зміна систем базових понять як інтелектуальних засобів мислення у царині соціального пізнання. Так звані якісні, узагальнювальні поняття соціального мислення на кшталт “людина”, “природа”, “сім'я”, “краса” тощо, які сформувалися на ґрунті натуралізму повсякденного життя і колективного розуміння його людьми, продемонстрували свою гносеологічну недостатність. Річ у тім, що внаслідок бурхливого розвитку науки у XVII–XVIII століттях у сферу соціального мислення і пізнання увірвався іншого роду емпіризм — науковий, який, висунувши вперед статистику масових явищ і лабораторні дослідження індивідуальних явищ і процесів, зумовив формування нових базових понять емпіричного походження й узагальненого типу (клас, група, населення, верства, пролетаріат тощо), які спираються на загальну категорію “множина” (“масовість”). Цей спосіб формування нових понять, які могли підлягати різноманітним процедурам операціоналізації, був підхоплений соціальними мислителями, дослідниками, які формувалися як першосоціологи. Звісно, і система колишніх понять не була ними відкинута й у єдності з новими вона породила ранньосоціологічну (у межах соціально-філософського інтелекту) наукову ментальність у вигляді позитивізму. Набуваючи

здатності такого мислення, першосоціологи водночас шукали об'єкт і предмет його докладання як онтологічні атрибути нової науки, що мала відокремити й перетворити певну частину пізнавального поля соціальної філософії.

2. Новий емпіризм у сегменті сфери соціального пізнання, що відокремлюється соціологією у процесі її формування, зумовив роздвоєння позитивізму на теоретичний та емпіричний, що означало також поділ даного типу мислення на розумове і розсудкове. Але для подальшого розвитку соціології одного позитивізму вочевидь бракувало, оскільки ця пізнавальна технологія не розкриває сутності соціального. Річ у тім, що позитивізм розглядає соціальний факт як “річ”, тобто ззовні й об'єктивно, незалежно від суб'єкта дії та пізнання. Така вимога цілком виправдана для пізнання об'єкта, що став виявом “соціального факту”, але не для пізнання самого цього факту, природа якого пізнається “зсередини”, для чого позитивістське (як розумове, так і емпіричне, розсудкове) мислення малоприслатне. Виникло гносеологічне замовлення на нові пізнавальні технології, нові моделі соціології, які б спиралися на поняття неемпіричного походження, до того ж соціально забарвлені, адже вони мали виражати природу того духу — культури, з позиції якої тільки і можна зрозуміти та розкрити унікальну специфіку “соціального факту”. Так з'явилися нові різновиди соціологічного мислення (феноменологічне, структуралістське, функціоналістське тощо), які поповнювали інтелект соціології, що поступово ставав дедалі ціліснішим, гармонійнішим і монолітнішим.

3. Формування соціологічного мислення було зумовлене також набуттям соціологією власного пізнавального, дослідницького і проблемного полів. Пізнавальне поле соціології — це все те в соціальній реальності, на що спрямований і що охоплює її пізнавальний інтерес. Ясна річ, пізнавальне поле назагал охоплює в цілому об'єкт соціології. Дослідницьке поле — частина пізнавального поля, що визначається дослідницьким інтересом. Воно охоплює предметну область соціології. У дослідницькому полі виникають проблемні ситуації, котрі у фіксованому і зв'язному вигляді утворюють проблемне поле.

Що ж відбулося у співвідношенні цих полів на зорі виникнення соціології? Якщо пізнавальне поле досоціологічного соціального мислення охоплювало все суспільство (соціальне і суспільне ототожнювалися, до речі, це саме робив і філософсько-соціологічний позитивізм), то таке саме поле соціологічного мислення різко “згорнулося”, охопивши лишень соціальну реальність суспільства, котру можна пізнавати тільки умоглядно, за допомогою понять неемпіричного походження. Емпіричного дослідницького поля досоціологічне соціальне мислення, звісно, до появи конкретних соціальних наук узагалі не мало. Соціологічне ж дослідницьке поле охопило об'єкти суспільної реальності, через які виявляються соціальні явища і процеси і які підлягають прямому емпіричному дослідженню. У результаті проблемне поле соціології стало дуальним, поширившись на дві реальності — суспільну і соціальну. Що стосується самих проблем як відображення проблемних ситуацій у головах соціологів, то соціологічне мислення їх уже не могло сприймати так безпосередньо, як у разі попереднього соціального

мислення — через повсякденне усвідомлення. Тепер ці проблеми вимагали наукового усвідомлення і вираження.

4. Ідея “науки про дух”, про ціннісний аспект соціального потребувала виокремлення в пізнанні значимісного елемента соціального об’єкта, ставлячи особливе пізнавальне завдання перед щойно формованою соціологією — розвивати свою оцінювальну здатність і ментальність. Так виникла модель ціннісно-ідеологічного наукоподібного мислення в соціології, що оперує поняттями в метафоричній формі (поняттями-метафорами, ідеологемами, міфологемами тощо). Воно теж поповнило її інтелект.

5. У перебігу практичного застосування соціології сформувався прикладне (соціотехнологічне і соціоінженерне) мислення, здатне проектувати (соціальне проектування), виробляти технології й інженерії з перетворення соціальної реальності.

Мабуть, у повному своєму обсязі соціологічне мислення оформилося до кінця ХІХ — початку ХХ століття, коли, з одного боку, воно опанувало відповідну множину понять (якісних, кількісних, емпіричних, теоретичних, прикладних, наукових, повсякденних тощо), а також різного роду наукові метафори, а з іншого боку, в ньому усталилися рівні розумової діяльності: розсудковий (емпіричний), розумовий (теоретичний) і прикладний. Вочевидилося, що соціологія набула наукового способу мислення, не відмовившись і від філософської манери судження, використовуючи її на найвищих поверхах теоретизування.

Отже, можна констатувати, що соціологічне мислення є продукт взаємодії соціально-філософського і конкретно-наукового розуму в історії пізнання. Генетично воно є частиною і першого, і другого, але якісно перетвореною частиною, здатною: 1) оперувати найширшим арсеналом різноманітних понять; 2) поєднувати науковий і ціннісно-ідеологічний (наукоподібний) аспекти розуміння і пояснення соціальних реалій; 3) функціонувати на трьох рівнях — емпіричному, прикладному, теоретичному; 4) охоплювати всю множину видів і підвидів розумової діяльності (стилів мислення); 5) будувати узагальнену або мозаїчну картину соціального світу і розкривати сутність соціального; 6) вироблятися через систему освіти й відповідної професійної діяльності; 7) виступати центральним ядром наукового інтелекту соціології; 8) поєднувати воедино пізнавальний і дослідницький інтерес, вивчення суспільної й соціальної реальності.

Метаморфози наукового інтелекту соціології

Хоч як це дивно на перший погляд, але метаморфози наукового інтелекту соціології розпочалися ще в ранній період його формування, оскільки він включав і ненаукові види мислення, серед яких одних він мав позбутися, а інші — здобути. Що стосується наукових моделей соціальної думки, то в соціології тривалий час не було точних критеріїв їхньої соціологічності. Тут треба пригадати, що у протосоціологічному пізнанні ХVІІ–ХVІІІ століть був настільки потужним вплив релігійних поглядів на розуміння вченими людини та її світу, що багатьом із них не було до кінця ясно, чи зможуть новонароджані соціальні науки створити цілком нерелігійну концепцію лю-

дини та її життєвого середовища. Навіть у 30–40-ві роки XIX століття, коли О.Конт розробляв свою систему позитивізму, він за аналогією мислив його як своєрідну релігію, а соціолога — як особливого священика. Одне слово, перші деформації, збурення вносилися в соціологічний інтелект у процесі його формування ненауковими видами мислення, особливо рутинними (релігійними і повсякденними). Проте стосувалися вони не тільки мислення, а й уяви. Остання, щоб набути соціологічних кондицій, теж мала звільнитися від нальоту рутини, відкриваючи нові інтелектуальні простори для проникнення в них соціологічного розуму.

За доби класичної соціології до соціологічного мислення, як і до будь-якого іншого виду наукового мислення, висувалися головним чином такі вимоги: раціоналізм, професіоналізм, динамізм, системність, об'єктивність. Це вимоги так званого законодавчого розуму (З.Бауман), що походить від матеріалістичної філософії та класичної науки, а тому здатен встановлювати загальні правила для пізнавального мислення. Підкоряючись цим правилам, соціологічне мислення було “зобов'язане” давати розумні професійні відповіді на актуальні питання науки та практики, адекватно відбивати реальність, не відставати від динаміки її змін, бути зв'язним і будувати системно організоване знання.

“Законодавчий розум” спирався на множину гносеологічних принципів, серед яких особливо вирізнялися принципи емпіризму й відображення (рефлексії). Перший встановлював начало пізнання від фактів об'єктивної дійсності, другий — потребував їх відображення, без чого знання втрачає смисл і власне буття (оскільки не відображає, то не може бути знанням). Але з появою інтерпретативної соціології, особливо її постмодерністських варіантів, доба “законодавчого розуму” добігла кінця, точніше, втратила гносеологічний монополізм, і соціологія зсунулася “за фазою”, змінивши епістемологічні акценти. Тепер на перше місце вийшов інтерпретативний принцип конструювання й конституювання знання, і соціологія змушена була “йти” до соціальної реальності зі штучною реальністю, тобто сконструйованим вільним розумом соціолога знанням про неї, ототожнюваним із самою реальністю. Виникла мода на “відмову від реальності”, великих наративів, узагальнень, а в простір традиційного розуміння соціології увірвався плюралістичний хаос, звільнений від колишніх гносеологічних “законодавств”. Кожен пізнавально-дослідницький підхід у соціології став визнаватися рівновеликим і рівнозначним іншим, до того ж таким, що не підлягає критиці. Ідея розвитку соціології, та ще у якомусь головному напрямі, ледь не зійшла нанівець. Її місце заступила ідея простої зміни соціології, причому за всіма мультипарадигмальними радіусами. Але соціологія розкололася і вже з цієї причини не може ані розвиватися, ані змінюватися за всіма діагоналями. Новітня її частина ввійшла у протистояння з класичною частиною, натомість ідеї, концепції або методології, які б їх об'єднували, не запропоновано. Чимало соціологів заявили про кризу соціології, втрату нею системності, а дехто, як, наприклад, А.Гоулднер [20], уловив ще на початку другої половини минулого століття момент настання кризи, головними причинами якої, за Гоулднером, були відчуженість соціології, особливо позитивістської, від суспільства, відсутність єдиного стрижня розвитку цієї науки,

неможливість створити єдині раціональні засади соціологічного знання тощо.

Багатьом стало ясно, що насувається доба “гносеологічного нігілізму”, коли місце опозиції суб’єкт-об’єкт — у глухому куті, позаяк новітні соціологи ставлять завдання (до речі, утопічне) подолання суб’єкт-об’єктного дуалізму. Вони угледіли джерело знань не в суб’єкт-об’єктній взаємодії, а суто в довільній конструктивно-інтерпретативній здатності розуму, в його інтелектуальних імпровізаціях, у всепрониклому дискурсі, в конкретних соціальних практиках “рефлексивних агентів”, знакових відношеннях мови, культурних символів тощо. Ці нові епістемологічні способи бачення виявилися водночас викликами і глухими кутами постмодернізму та постструктуралізму. Викликами — бо “нова соціологія” відчутно змінила картину соціального світу, знайшовши в ньому те, чого не помічала або обминала його колишня соціологія (“гіперреальність”, “симулякри”, “віртуальність”, “автопоезис”, “флюїдність”, “розриви”, “ризики”, “стерте буття” і т.ін., і т.п.), запровадила цілком несподівані форми наукової ментальності та парадигми раціональності, в гонитві за оригінальністю думки й інтерпретації розвинула уяву і методи мислення (реляційний, дискурсний, символістський). Одне слово, постмодерністські соціологи змусили соціологічний світ активно реагувати на їхні новації, опановувати їх і не спочивати на досягнутому.

Утім, постмодерністські глухі кути теж доволі серйозні. Вони пояснюються напівіраціоналістичною методологією цієї парадигми, що зводить соціальну реальність, по суті, до символу і знака або вигаданих структур (у вигляді, наприклад, соціальних “полів”, соціальних “практик” тощо), а пізнавальну здатність людини — до внутрішньої саморефлексії. Лихо постмодернізму й у тому, що він не має в собі самому критеріїв соціологічності. Навіть у його назві не дотримано історичної логіки соціології. Справді, назва “постмодерністська соціологія” логічно передбачає наявність у цієї соціології попередниці — модерністської соціології, в якій, своєю чергою, теж мала бути своя “праматір” — домодерністська соціологія. Але де вона? Історія соціології такої моделі соціології не знає. Але якщо не було домодерністської соціології, то не могло бути соціології модерністської, а потім і постмодерністської. Одне слово, назва “постмодерністська соціологія” — міфологічна. Чи не тому постмодерністська соціологія так неоднозначно сприймається: одні соціологи вважають її цілком соціологічною, інші — погоджуються поміщати її десь у прикордонних зонах соціології, треті — виносять її за дужки соціології. Та й потяг з’явився до другого “пост” (постпостмодернізму) як повернення назад — до відображувальної соціології.

Таким чином, соціологи, які намагаються подолати суб’єкт-об’єктний дуалізм (котрий у принципі нездоланний), настільки зсувають пізнавальний процес у соціології, що він у певних точках наближається до суто глухих кутів і викликає серйозні сумніви. Але це не означає, що інтелект соціології, увібравши в себе такі лабіринти постмодерністської ментальності, знизив рівень науковості. Навпаки, він набув розвитку, ще раз наголосимо, вздовж лінії уяви та мислення.

Наостанок кілька загальних штрихів до портрета інтелекту української соціології. Порівняно з розумовим потенціалом авторитетних соціологій це ще учнівський інтелект зі слабко розвиненою увагою і розумовим мисленням. Тримається він переважно на розсудковому емпіричному мисленні й теоретичних запозиченнях у західноєвропейської й американської соціології. Напевно, він ще не вносить українську ментальність у світову соціологію, яка навряд чи відчуває бодай якийсь його вплив, хоча, безумовно, цей процес уже розпочався (публікації в іноземних виданнях, участь українських соціологів у міжнародних конференціях, залучення їх до проведення спільних із закордонними соціологами досліджень тощо).

Слід відзначити й таку деталь. В ідеологічному плані масовий соціолог в Україні — це ліберал. Як показує історія суспільних і соціальних наук, учений-ліберал ніколи не був світоглядно сталим, він легко приставав на всілякі наукові й ненаукові віяння. Тому вможлиблюється проникнення через свідомість ліберала в науковий інтелект нашої соціології релігійної ментальності, виникнення ситуації на кшталт французької католицької соціології або дореволюційної російської християнської соціології, тим паче, що в Україні вже започатковано створення теологічних факультетів, де розпочинають підготовку і релігійних соціологів. У газеті “2000” відбулася дискусія між представниками принципу креаціонізму та принципу еволюціонізму. Вдавшись до неї, “креаціоністи” спробували реанімувати, власне кажучи, середньовічну свідомість і світогляд, обґрунтувати правомірність внесення його в науку. Атаку було відбито, але навряд чи на цьому зупиниться наступ релігії на науку, зокрема й соціологічну.

Отже, науковий інтелект — це найважливіша атрибутивна характеристика соціології, яка забезпечила піднесення її на рівень раціональної науки, хоча й неklasичної, і яка гарантує їй перебування саме в такій якості.

Литература

1. *Плахов В.Д.* Западная социология XIX–XX вв.: от классики до постнеклассической науки. — СПб., 2006.
2. *Зубов В.П.* Аристотель. — М., 1963.
3. *Розин В.* Методология: становление и современное состояние : Учебное пособие. — М., 2005.
4. *Николай Кузанский.* Соч. : В 2-х т. — М., 1979. — Т. 1.
5. *Копнин П.В.* Диалектика как логика и теория познания. — М., 1973.
6. *Копнин П.В.* Рассудок и разум и их функции в познании // Вопросы философии. — 1963. — № 4. — С. 64–75.
7. *Библер В.С.* Мышление как творчество. — М., 1973.
8. *Ильенков Э.В.* Диалектическая логика. — М., 1984.
9. *Милютин Ю.Е.* К понятию “здравый смысл” // Вопросы философии и социологии. — Л., 1973. — Вып. 5. — С. 27–32.
10. *Бауман З.* Мыслить социологически : Учебное пособие. — М., 1996.
11. *Мнацаканян М.О.* Мыслим ли мы социологически? // Социологические исследования. — 2003. — № 6. — С. 73–77.

12. *Бороноев А.О.* Социологическое мышление: пути и трудности формирования // Социологические исследования. — 1999. — №1. — С. 6–13.
13. *Кравченко Е.И.* О бремени и соблазнах социологического мышления // Социологические исследования. — 1996. — № 8. — С.102–110.
14. *Ольховиков К.М., Орлов Г.П.* Категории социологии: образ мышления и словарь исследования // Социологические исследования. — 2004. — № 2 (238). — С. 3–12.
15. *Ландман М.* Георг Зиммель: Контуры его мышления // Зиммель Георг. Избранное. — М., 1996. — Т. 2. — С. 529–538.
16. *Веденов М.Ф., Сачков Ю.В.* Проблема стилей мышления в естествознании. — М., 1971.
17. *Новик И.Б.* Вопросы стиля мышления в естествознании. — М., 1975.
18. *Миллс Ч.* Социологическое воображение. — М., 1998.
19. *Кравченко С.А.* Социология модерна и постмодерна в динамически меняющемся мире. — М., 2007.
20. *Гоулднер А.У.* Наступающий кризис западной социологии. — СПб., 2003.